

Niklai Patrícia Dominika

Porosz közoktatásügyi reformok a Német Császárságon belül (1871–1914)

Absztrakt

A közoktatás megfelelő jogi szabályozásának kiemelt szerepe kétségtelen minden állam tekintetében, amely hosszú távon kíván fennmaradni; különösen igaz ez egy – egységes formájában – új állam esetében, amely éppen akkor született meg, amikor a térségben a közoktatás modernizációja már legalábbis folyamatban volt, így megalakulását követően az első napirendek között kellett rendeznie a kérdést. Az iskolák feletti egyházi felügyelet – amely a korszakban Magyarországon és Ausztriában is kiemelt kérdés volt – az 1871-ben létrejött Német Császárságban a Kulturkampf során lényeges területét képezte a politikai vitáknak. A föderális államban az oktatás területén elsősorban tagállami intézkedések voltak jellemzőek, így a tanulmányban a porosz kormányzat rendelkezéseinek elemzésére kerül sor azzal, hogy hasonló törekvések megjelentek a többi területen is birodalomszerte.

A módszertan alapját a forráselemzés, a német szakirodalom feldolgozása, valamint összehasonlító jogtörténeti vizsgálat és párhuzamok feltárása képezi. A tanulmány arra keresi a választ, hogy a Német Császárságban meghatározó szerepet betöltő porosz területeken a közoktatásügy modernizációja hogyan jelentkezett a 19. század második felében, felfedezhetők-e eltérések, illetve hasonlóságok a magyar és a porosz törekvések és eredmények között, hiszen a felekezeti fenntartással működő iskola-rendszer azonos kiindulási alapot képezett, ugyanakkor a lakosság eltérő vallási megoszlása sajátos fejlődési irányokat nyithatott a hagyományosan felekezeti alapon álló közoktatási rendszer újraszabályozása során.

Prussian Educational Reforms within the German Empire (1871–1914)

Abstract

The significant role of appropriate legal regulation of public education is unquestionable for any state that wishes to survive in the long term; this is especially

true in the case of a – in its unified form – new state which was born just when the modernisation of public education in the region was already in progress, so the question had to be solved among the first agendas after its establishment. The supervision of denominations over schools – which was a prominent issue in Hungary and Austria at the time too – was an important area of political debate during the Kulturkampf in the German Empire established in 1871. Measures of the member states were typical in the federal state, so the study evaluates the provisions of the Prussian Government, adding that similar efforts appeared in other areas throughout the empire.

The basis of the methodology is the analysis of legal sources, German literature, as well as a comparative legal historian examination. The study examines how the modernisation of public education appeared in the second half of the 19th century in the Prussian territories, which played a pivotal role in the German Empire, whether differences or similarities can be discovered between the Hungarian and the Prussian aspirations and results, since the denominational school system formed the same starting point, but the different religious distribution of the population could open specific development directions during the re-regulation of the public education system, which was traditionally based on denominations.

1. Bevezetés

A szerző doktori kutatásának középpontjában a magyar közoktatásügyi igazgatás fejlődése, azon belül különösen az állami, illetve egyházi hatáskör kérdése áll. Az időbeli határokat tekintve egy évszázadot ölel fel a vizsgálat a 19. század közepétől megkezdődő modernizációra fókuszálva, így részét képezi az Osztrák–Magyar Monarchia, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak közoktatásügye, valamint a nemzetközi – elsősorban osztrák és német – összehasonlítás, emellett hangsúlyos a helyi gyakorlat feltárása levéltári kutatásra alapozva. A közoktatásügyi igazgatás ilyen irányú elemzésének a tananyag, a tantervek, a tanítóképzés nem tárgya, ugyanígy az oktatási rendszernek a közoktatáson túlmutató része, így például az egyetemi reformok sem. További szűkítést jelent az oktatásügyi igazgatáson belül a közoktatási intézményeknek az állam és az egyházak közötti viszony oldaláról való megközelítése. Az összehasonlító jogtörténeti módszerből fakadóan a súlypont a történeti események helyett az arra adott jogi válaszokra helyeződik, így az elemzés tárgyát elsősorban jogszabályok, jogalkotási irányok

és ezek végrehajtásának gyakorlata jelenti. A módszertan alapját a forráselemzés, a magyar és külföldi szakirodalom feldolgozása, ezeket követően összehasonlító jogtörténeti vizsgálat és a párhuzamok feltárása képezi.

A magyar–német összehasonlítás keretében vizsgálándó, hogy voltak-e kapcsolódási pontok a két terület fejlődése között, és amennyiben igen, ezek miben jelentek meg, milyen hatásuk volt a későbbi fejlődésre, esetleg a két ország között kialakuló szövetségre. Ennek megválaszolásához röviden szükséges kitérni a vizsgált időszakban véghezvitt magyar és osztrák reformoknak a szerző által korábban már feltárt irányaira és eredményeire. Az iskolák feletti egyházi felügyelet a korszakban Magyarországon és Ausztriában is kiemelt kérdés volt, mivel a polgári modernizáció időszakát megelőzően kizárólag felekezeti oktatási rendszer állt fenn ezeken a területeken; a 19. század második felében a korszellemnek megfelelően lépéseket tettek az iskolák szekularizációjára, ennek mértékét tekintve viszont – az eltérő felekezeti viszonyokból is adódóan – más volt a magyar és az osztrák megoldás: magyar oldalon Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez köthető az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, amely a felekezeti iskolák mellett kiegészítő jelleggel írta elő a közös iskolák létrehozását állami költségen ott, ahol nem álltak fenn egyházi iskolák, emellett a felekezetek számára meghagyta az iskolaalapítás és -fenntartás szabadságát. A magyar népoktatási törvényhez képest egy évvel később, az 1868. évi Májusi törvények kiegészítéseként adta ki osztrák oldalon 1869-ben a birodalmi népiskolai törvényt Leopold Hasner kultuszminiszter, amellyel célja felekezeti szempontból semleges, közös iskolák felállítása volt. Ennek megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején az iskolaügyet alapvetően eltérően rendezte a birodalom két része: Magyarországon a közös iskola a felekezetiek mellett kiegészítő jelleggel szerepelt, Ausztriában pedig a közös iskolákat tekintették elsődlegesnek amellet, hogy a vallásos nevelés szerepét is hangsúlyozták.¹ Jelen tanulmány a fentiekből kiindulva arra keresi a választ, hogy a Német

¹ A magyar és az osztrák közoktatásügyi reformokról az Osztrák–Magyar Monarchia idején e tanulmány szerzőjétől lásd például Patrícia Dominika Niklai: Die Modernisierung des Volksunterrichts in Ungarn. Umsetzung des Gesetzes über den Volksunterricht im Komitat Baranya nach 1868. *Journal on European History of Law*, 9. (2018a), 2. 231–235; Niklai Patrícia Dominika: Az 1868. évi népoktatási törvény egyházi iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseinek végrehajtása Baranyában. *Diké*, 1. (2017a), 1. 122–132; Patrícia Dominika Niklai: Unterrichtspolitik – kirchliche Interessendurchsetzung in Ungarn nach 1848. *Cracow Studies of Constitutional and Legal History*, 10. (2017b), 1. 17–30; Niklai Patrícia Dominika: A közoktatás államosítása Ausztriában a XIX. század második felében. *Scriptura*, (2016), II. 105–121; Niklai Patrícia Dominika: Oktatáspolitik – egyházi érdekérvényesítés Ausztriában és Magyarországon a XIX. század második felében. *Studia Iuvenum Iurisperitorum*, (2018b), 9. 59–94.

Császárságban meghatározó szerepet betöltő porosz területeken a közoktatásügy modernizációja hogyan jelentkezett ugyanebben a korszakban, felfedezhetőek-e eltérések, illetve hasonlóságok a magyar, az osztrák, valamint a porosz törekvések és eredmények között, hiszen a felekezeti fenntartással működő iskolarendszer azonos kiindulási alapot képezett e három állam vonatkozásában, ugyanakkor a lakosság eltérő vallási megoszlása sajátos fejlődési irányokat nyithatott a hagyományosan felekezeti alapokon álló közoktatási rendszer újrászabályozása során.

2. A porosz közoktatási reformok szerepe a Német Császárságban

A közoktatás megfelelő jogi szabályozásának kiemelt szerepe kétségtelen minden állam tekintetében, amely hosszú távon kíván fennmaradni; különösen igaz ez egy – egységes formájában – új állam esetében, amely éppen akkor született meg, amikor a térségben a közoktatás modernizációja már legalábbis folyamatban volt, így megalakulását követően az elsők között kellett rendeznie a kérdést. Ennek megfelelően az 1871-ben létrejött Német Császárságban a Kulturkampf során lényeges területét képezte a politikai vitáknak a közoktatásügy, annak szekularizációja folyamatosan napirenden volt a monarchia fennállása alatt. A politikai irányvonalat nagyban meghatározta Otto von Bismarck tevékenysége, aki 1890-ig volt a Német Császárság kancellárja, valamint Poroszország miniszterelnöke.² A vizsgált korszakban a polgári modernizáció során máshol is megjelenő klasszikus erők játszottak szerepet az iskolák körüli vitákban is: liberálisok, konzervatívok, emellett a katolikus és a protestáns egyházak is felleptek. A német liberális tábor már az egység létrejöttét megelőzően is alapvetően katolikusellenesnek számított, vezetőik többsége a protestánsok közül került ki.³

Az iskolák és az egyház viszonyánál is abból az alapvetően meghatározó konfliktusból kell kiindulni, amely Bismarck és a katolikus egyház képviselői, valamint a liberális és a konzervatív erők között fennállt, hiszen ez jelentette az alapját

² Frank Becker: Das politische System des Kaiserreichs. In Markus Bernhardt (szerk.): *Das deutsche Kaiserreich*. Schwalbach, Wochenschau Verlag, 2017. 66.

Tevékenységről, személyéről bővebben lásd például Heinz Kober: *Studien zur Rechtsanschauung Bismarcks*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1961; Hans Rothfels: *Bismarck und der Staat*. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1953; Eduard von Wertheimer: *Bismarck im politischen Kampf*. Berlin, Verlag von Reimar Holbing, 1930.

³ David G. Williamson: *Bismarck and Germany 1862–1890*. New York, Taylor and Francis, 2011. 76.

az állami iskolafelügyelet megvalósításának. Az egyházi felügyelet megszüntetését szorgalmazókkal szemben alakult meg például az evangélikus iskolák megőrzését szorgalmazó unió, a katolikusok pedig demonstrációkat szerveztek az iskolák államosításával szemben.

A föderális államban az egységes jogi szabályozás kialakítása azért is nehezebb volt, mert a délnémet tagállamok katolikus irányultsága alapvetően szemben állt a Bismarck által képviselt protestáns irányzattal. Az oktatás területén elsősorban tagállami intézkedések voltak jellemzőek, így a következőkben elsősorban a porosz kormányzat rendelkezéseinek elemzésére kerül sor azzal, hogy hasonló törekvések megjelentek a többi területen is birodalomszerte. A porosz minta elsőbbségét egy – valószínűleg nem elfogulatlan – katolikus magyar szerző 1897-ben a valálási megoszlásban látta: „A kulturharci különleges törvények fórumául tanácsos volt kiszemelni a porosz országgyűlést, mert Poroszország túlnyomó protestáns népességével könnyebben remélte leigázni a pápa híveit, s így az »ultramontanok« megrendszabályozása majd a többi német államokban is könnyen megy. Az »ellenséget« egyenkint kellett leverni, mert az egészszel szembeszállni gyengéknek érezték magukat.”⁴ A porosz minta elterjedésének további indoka, hogy a német egység létrejöttének folyamatában a Porosz Királyság játszotta a döntő szerepet, kezdve azzal, hogy 1848-ban a porosz uralkodó állt az egység útjába, amikor a felkínált koronát nem fogadta el, és ezzel az alulról szerveződő egység ekkor nem tudott létrejönni.

A porosz alkotmányozási folyamatot 1850-ben az 1848-as oktrojált, a forradalom elkerülése érdekében felülről modernizációval próbálkozó alkotmány revíziója követte, de a két évvel korábbihoz képest a tartalma csupán az abszolutista eszközök visszaszorítása tekintetében változott. A porosz alkotmány hatása nem közvetlenül ekkor, hanem később jelentkezett, amikor a politikai gondolkodást a többi német területen annak eszmetartalma meghatározta továbbra is. Az alkotmány rendelkezései megalapozták a porosz iskolarendszer államosítását, végrehajtásuk elégtelensége a század végéig kifogás alá esett.

Az 1850. január 31-i alkotmány⁵ tartalmazta a tanszabadságot,⁶ valamint előírta, hogy az oktatásról nyilvános iskolákban kell gondoskodni, ehhez kapcsolódva a szülők és gondviselők kötelessége gyermekeik oktatását az ezen intézményekben

⁴ Majunke Pál: *A porosz-német kulturharci története*. I. kötet. Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1897. 227–228.

⁵ Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat vom 31. Januar 1850.

⁶ Art. 20. Die Wissenschaft und ihre Lehre ist frei.

előírt színvonalon biztosítani.⁷ Erkölcsi, tudományos és gyakorlati felkészültséghez, valamint állami hatóság általi jóváhagyáshoz kötötte az oktatási tevékenységet, az iskolaalapítást és -fenntartást.⁸ A 23. cikk alapján minden nyilvános és magán oktatási-nevelési intézmény az állam által kinevezett hatóságok felügyelete alatt áll, a nyilvános tanítók jogai és kötelezettségei megegyeznek az állami alkalmazottakéival.⁹ A 24. cikk értelmében a közös iskolák felállításakor a felekezeti viszonyokra lehetőség szerint tekintettel kell lenni, ezzel az állami iskoláknak egy lényeges korlátot állított az alkotmány az elkövetkező évtizedek során. A vallásoktatásról az illetékes felekezetnek kell gondoskodnia, míg az iskolák külső ügyeivel a községek tartoznak foglalkozni. A nyilvános népiskolák tanítóit az önkormányzatok törvényben szabályozott közreműködése mellett az állam nevezi ki.¹⁰ A 25. cikk szerint a nyilvános iskolák létesítésére, fenntartására és fejlesztésére elsősorban a községi önkormányzatok, illetve bizonyított alkalmatlanságuk esetén az állam teremti elő a forrásokat, emellett harmadik személyek külön jogcímen alapuló kötelezettségei érvényben maradnak. Ennek megfelelően az állam az elemi iskolai tanárok számára a helyi viszonyoknak megfelelő fix jövedelmet garantál. Az állami általános iskolában az oktatás ingyenes.¹¹ Míg a 24. a konzervatívok, addig a 25. cikk a liberálisok gyakori hivatkozási alapja lett a későbbi viták során. A 26. cikk számos vita alapját képezte, eszerint külön törvénynek kell szabályoznia a teljes oktatásügyet.¹² A probléma nem abból fakadt, hogy a felekezeti és állami iskolák közötti ellentmondást

⁷ Art. 21. Für die Bildung der Jugend soll durch öffentliche Schulen genügend gesorgt werden. Eltern und deren Stellvertreter dürfen ihre Kinder oder Pflegebefohlenen nicht ohne den Unterricht lassen, welcher für die öffentlichen Volksschulen vorgeschrieben ist.

⁸ Art. 22. Unterricht zu erteilen und Unterrichtsanstalten zu gründen und zu leiten, steht Jedem frei, wenn er seine sittliche, wissenschaftliche und technische Befähigung den betreffenden Staatsbehörden nachgewiesen hat.

⁹ Art. 23. Alle öffentlichen und Privat-Unterrichts- und Erziehungsanstalten stehen unter der Aufsicht vom Staate ernannter Behörden. Die öffentlichen Lehrer haben die Rechte und Pflichten der Staatsdiener.

¹⁰ Art. 24. Bei der Einrichtung der öffentlichen Volksschulen sind die konfessionellen Verhältnisse möglichst zu berücksichtigen. Den religiösen Unterricht in der Volksschule leiten die betreffenden Religionsgesellschaften. Die Leitung der äußeren Angelegenheiten der Volksschule steht der Gemeinde zu. Der Staat stellt, unter gesetzlich geordneter Beteiligung der Gemeinden, aus der Zahl der Befähigten die Lehrer der öffentlichen Volksschulen an.

¹¹ Art. 25. Die Mittel zur Errichtung, Unterhaltung und Erweiterung der öffentlichen Volksschule werden von den Gemeinden und, im Falle des nachgewiesenen Unvermögens, ergänzungsweise vom Staate aufgebracht. Die auf besonderen Rechtstiteln beruhenden Verpflichtungen Dritter bleiben bestehen. Der Staat gewährleistet demnach den Volksschullehrern ein festes, den Lokalverhältnissen angemessenes Einkommen. In der öffentlichen Volksschule wird der Unterricht unentgeltlich erteilt.

¹² Art. 26. Ein besonderes Gesetz regelt das ganze Unterrichtswesen.

törvényhozás útján és ezen a jogforrási szinten kell rendezni, hanem abból, hogy egy darab egységes törvény megalkotását tette szükségessé az alkotmány. Ennek a törvénynek a megszületéséig a 112. cikk alapján rögzítették a status quót, a fennálló törvények továbbra is alkalmazandók voltak az itt előrevetített törvény megalkotásáig, ennek megfelelően a fennálló felekezeti iskolák még megmaradtak.

Az 1850-es évektől kezdődően voltak törekvések ennek a kijelölt törvénynek a megalkotására, az egymást követő kultuszminiszterek készítettek tervezeteket is, ezek elfogadása azonban rendre meghiúsult.¹³ Az első előrelépés 1872-ben történt.

3. Az 1872. évi iskolafelügyeleti törvény

Heinrich von Mühler kultuszminisztersége idején, 1871 novemberében a porosz törvényhozás volt az első, amely a birodalom tagállamai közül megkezdte az egyházakkal kapcsolatos kérdések rendezését. Az uralkodó az itt tartott beszédében kifejezte, hogy „kormányom törekvése oda irányul, hogy az államhatalom a jog és polgári rend kezelését illetőleg megőrizze teljes önállóságát, egyszersmind védje az egyház és vallási társulatok jogos önállósága mellett az egyesek vallási és lelkiismereti szabadságát”. Ennek érdekében több egyházügyi javaslatot terjesztettek elő, ezek körébe illeszkedett a közoktatásra vonatkozó, amelyet Bismarck nyomására Mühler készített az iskolák feletti állami felügyelet megalapozására.¹⁴ Az uralkodó előzetesen a következőt fűzte hozzá az oktatásügy rendezéséhez: „A közoktatás terén tekintélyes összegek fognak igénybe vétetni, hogy sok, eddig elhanyagolt követelménynek eleget tegyünk. Az alkotmánylevél követelte közoktatási törvényjavaslatot is újra be fogjuk adni ebben az ülésszakban, különösen tekintetbe vévén a korábbi tanácskozásoknál felmerült eszmecseréket és az utolsó éveknek a javaslat meghányatásánál szerzett tapasztalatait. Az iskolák fölött való felügyelet érdekében külön törvény a leggyorsabb segítséget szándékozik nyújtani ezen, különösen égetőnek elismert ügyben.”¹⁵

1872. január 22-én nevezte ki Bismarck kultuszminiszterré a liberális gondolkodásmódú Adalbert Falkot, aki 1879. július 14-ig volt hivatalban. Falk lépéseket tett az egyház és az iskola közötti tradicionális kapcsolat felbontására, az ő nevéhez

¹³ Ernst Rudolf Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte*. IV. kötet. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, W. Kohlhammer Verlag, 1969. 877.

¹⁴ Marjorie Lamberti: *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany*. New York, Oxford University Press, 1989. 43.

¹⁵ Majunke (1897): i. m. 228–229.

köthető a március 11-én kiadott porosz iskolafelügyeleti törvény, amely ezt a folyamatot elindította. A törvénytervezetet Falk elődje, Mühler terjesztette a törvényhozás elé 1871 decemberében, de a következő év január 11-i lemondását követően Falk vette át helyét a képviselőházi vitában a tervezet védelmében.¹⁶ A tervezet előtörténetéhez – és Mühler lemondásához ugyanúgy, hiszen emiatt került végül ellentétbe a kancellárral – tartozik, hogy Bismarck az állami felügyeletet azért is szorgalmazta, mert úgy vélte, hogy a klérikusok „az iskolák útján Posenben, Nyugat-Poroszország- és Sziléziában sokat »lengyelesítettek«, a miért is azt óhajtja, hogy vonják ki az iskolákat az egyház eddigi felügyelete alól és rendeljék az államnak alá, a mely azután az egész állam területén tetszés szerint vagy megengedné a papoknak az iskola-felügyeletet, vagy eltíltaná őket attól”.¹⁷ Emellett a hivatalos célkitűzés a reformokkal az iskolafelügyelet szakmai alapokra helyezése volt a korábban ezt a feladatot ellátó egyházi személyek lecserélésével, az egyház vallásoktatásra gyakorolt befolyásának a csökkentésével, katolikus és protestáns iskolák összevonásával interkonfesszionális iskolákká, valamint a felekezeti partikularizmus felszámolása és ezáltal a német nemzeti öntudat növelése,¹⁸ amely ebben a korszakban Európában másutt is megjelent törekvésként, de különösen fontos politikai szempont volt a vallási és kulturális tekintetben ekkor igen színes új német birodalomban, ahol a nemzethez tartozás érzetét összetartó erővé kellett formálni a különböző területek egységbe kovácsolásához.

Az iskolafelügyeleti törvény tervezete mindössze két, az elfogadott törvény is csupán négy szakaszból állt,¹⁹ nem foglalkozott az iskolaügy egészével, hanem a felügyeletre koncentrált mind nyilvános, mind privát intézmények esetében: az oktatás irányítását állami hatáskörbe helyezte. A törvény az alkotmány 23. cikkére hivatkozott, amely szerint minden nyilvános és magán oktatási-nevelési intézmény az állam által kinevezett hatóságok felügyelete alatt áll. Ennek megfelelően az 1. § rögzítette az állami felügyeletet és azt, hogy a felügyelettel megbízott hatóságok és tisztviselők az állam nevében járnak el. Az iskolafelügyeleti körzetek kijelölését és az iskolafelügyelők kinevezését állami hatáskörként határozta meg, ennek megfelelően az állami hivatalt betöltő népiskolai felügyelők bármikor visszahívhatók is voltak.²⁰ Az egyházi befolyás csökkentését szolgálta a törvény azon rendelkezése, hogy az iskolafelügye-

¹⁶ Huber (1969): i. m. 877–878.

¹⁷ Majunke (1897): i. m. 229.

¹⁸ Lamberti (1989): i. m. 40.

¹⁹ A tervezetet és indokolását, illetve a törvény szövegét magyar fordításban közli: Majunke (1897): i. m. 230–231, 244.

²⁰ Huber (1969): i. m. 878.

lői hivatal állami hivatal lett, és a posztról bármikor visszahívható volt az illető, valamint bár egyházi személyek továbbra is betölthették ezt a funkciót, és tanítóként is alkalmazhatók voltak, az állam szoros felügyelete alatt álltak ezt követően. E rendelkezésre alapozva a lengyel területeken valamennyi katolikus pap elvesztette iskolafelügyelői állását.²¹ Történt ez annak ellenére, hogy a tervezet indokolása szerint „ha ezzel az állam elnyeri a megkövetelt, feltétlen szabadságot a községi és kerületi tanfelügyelők választásában, ebből még nem következik, hogy mindenütt és egyáltalában meg kell válnia azon közegektől, melyek neki a jelenlegi berendezésben a plébánosok, szuperintendensek és esperesek személyében rendelkezésre állanak. Sőt inkább továbbra is érvényben fogja tartani a jogot és alkalmat ezek felhasználására, valahányszor ez az iskolák felvirágzására és az állam érdekében hasznosnak látszik.”²² A 2. §-ban a visszahívás a tervezetben eltérő megfogalmazásban szerepelt, mint az elfogadott szövegben, előbbi szerint akinek „az eddigi szabályok a népiskolák fölötti felügyeletet meghagyták, kötelesek ezen hivatalt az esetleg eddig viselt hivatalra való vonatkozás nélkül az állam megbízásából tovább vezetni vagy felszólításra azt átvenni”, ami a miniszteri indokok hozzátételével világítható meg pontosabban. Ebből kiderül, hogy az állam kinevezési joga a felügyelők felett korlátlan, „azonban azon esetekre kell szorítani, melyekben az iskola-felügyelet hivatala tiszteletbeli vagy pedig mint eddig, mellékhivatal. Az állandóan kinevezett tanfelügyelőket a jövőben fizetési államhivatalnokoknak kell tekinteni, kiknek hivatalukból való elmozdítása csakis a hivatalnokok számára előírt fegyelmi rendszabályok értelmében történhetik meg.”²³ Ennek értelmében a törvényben már egyértelműbb volt a megfogalmazás, miszerint akkor visszahívható a felügyelői megbízásból az adott személy, ha ezt mint mellék- vagy tiszteletbeli hivatalt viseli.

Az iskolafelügyeleti törvény széles körű vitát és ellenállást váltott ki a Kulturkampfhoz köthető többi törvényhez mérten is.²⁴ Az állami felügyelet megvalósítása a gyakorlatban természetesen akadályokba ütközött, tekintettel arra, hogy a fennálló felekezeti iskolarendszerral ellentétes volt, ez kritikaként is megfogalmazódott a törvénnyel szemben.²⁵ Emellett több tízezer petíció érkezett a képviselőházhoz, elérve végül a konzervatívok és protestánsok csatlakozását is a katolikus ellenzékhez,

²¹ Wilfried Loth: *Freiheit und Würde des Volkes. Katholizismus und Demokratie in Deutschland*. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2018. 42.

²² Majunke (1897): i. m. 231–232.

²³ Majunke (1897): i. m. 231–232.

²⁴ Beate Althammer: *Das Bismarckreich 1871–1890*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2017. 94; Lamberti (1989): i. m. 44.

²⁵ Huber (1969): i. m. 878.

a Centrumpárthoz.²⁶ A Centrumpártot Ludwig Windthorst alapította 1870 végén annak érdekében, hogy a katolikus érdekek védelmében hatékonyabban léphessenek fel az alapvetően protestáns többségi vallású és protestáns dinasztikus hagyományokkal rendelkező porosz területen.²⁷ A Kulturkampf során ellenzékét jelentett Bismarck politikájával, 1890 után pedig általában a liberális, illetve egyházellenes törekvésekkel szemben. A párt – többnyire sikerrel – igyekezett fellépni az egyház és az iskola elválasztásával, az iskolák felekezeti jellegének megszüntetésével szemben. Támogatóinak köre megalapításától kezdve nem volt elhanyagolható, a század végére sem csökkent népszerűsége²⁸ amellett, hogy a nem katolikusok körében is szimpátiára lelt. Utóbbi tényezőre maga Windthorst is felhívta a figyelmet, amikor az iskolafelügyeleti törvény vitája során szövé tette, hogy „a katolikusoknak Poroszországban levegőt és vizet mindenesetre adnak, azonban egyebet nem”, hozzátéve, hogy ennek ellenére a Centrumpárt támogatottsága növekszik protestáns körökben is. A Centrumpárt megkérdőjelezte a vita során a tervezet alkotmányosságát is. Többek között az alkotmányosság körében azt kifogásolták, hogy az iskolaügynek csupán egy részkérdését szabályozza a törvény, holott a 26. cikk az iskolák átfogó rendezését (*ganze Unterricht*) tartalmazó törvényre adott felhatalmazást.²⁹

A képviselőházban a Centrum, a lengyelek és a konzervatívok szavaztak a törvény ellen, de kisebbségben maradtak, majd a felsőházban Bismarck fellépése meggyőzte a konzervatív álláspontot képviselőket is, így az uralkodó szentesítette a törvényt.³⁰

Az iskolafelügyeleti törvény elfogadását követően Falk további intézkedéseket hozott, amelyek az iskolák és a felekezetek kapcsolatát érintették: egyházi rend tagja nem volt alkalmazható a továbbiakban tanítóként nyilvános iskolákban, a német nyelven tanítást folytató iskolákban ezután a hittan is németül volt oktatandó.³¹ A reformjai végrehajtásához személyi változásokat is eszközölt minisztériumához kapcsolódóan, amely elsősorban a katolikus felekezethez tartozóak részvételét csökkentette a minisztérium katolikus osztályának megszüntetése mellett.³²

²⁶ Lamberti (1989): i. m. 44.

²⁷ Williamson (2011): i. m. 75.

²⁸ Bővebben lásd Loth (2018): i. m. 36–40.

²⁹ Majunke (1897): i. m. 236.

³⁰ Bővebben lásd Majunke (1897): i. m. 241–244.

³¹ Huber (1969): i. m. 879.

³² Williamson (2011): i. m. 77.

Falk a kapott kritikáknak megfelelően 1877-ben is készített egy oktatási törvénytervezetet, átfogóbb jelleggel, azonban ezt nem sikerült elfogadtatni. A jellegében „felekezetellenesnek” mondható tervezet nemcsak a Centrum, a konzervatívok és a lengyelek ellenállásába ütközött, hanem a balliberálisok is kifogásoltak, mivel ők az állami iskola helyett az iskoláknak a helyi közösségekre bízását, az önkormányzatok szerepének növelését helyezték volna előtérbe. A fentiekből következően Falknak esélye sem volt elfogadtatni tervezetét, végül be sem nyújtotta a törvényhozás elé azt.³³ Ezzel a kérdést nem sikerült rendezni, a következő években további porosz rendelkezések születtek az iskolaügyre vonatkozóan.

4. További porosz közoktatásügyi tervezetek

A tárca élén Falkot követő Robert von Puttkamer miniszter idején a kormányzat az oktatáspolitikai status quo fenntartását szorgalmazta, különösen az iskolafelügyelet területén.³⁴

Őt követte Gustav von Goßler miniszter, aki együttműködésre törekedett a katolikus iskolai hatóságokkal a helyzet rendezése érdekében.³⁵ 1888-ban és 1890-ben is készített oktatási törvénytervezetet, amelyekben a felekezeti és a közös iskolák (*Simultanschule*) párhuzamosságát vetítette előre. Első, 1888-as tervezete szerint a felekezeti iskolákat azokra az esetekre kell korlátozni, ahol az egy felekezethez tartozó tanulók száma a 60 főt meghaladja.³⁶

Az egymást követő tervezetek körüli viták sorában említést érdemel Windthorst, a katolikus Centrupárt alapítója. Bírálta Goßler első tervezetét,³⁷ majd Trierben, 1887-ben a katolikus napokon tartott beszédében is hangsúlyozta, hogy „az iskola kizárólag az egyházhoz tartozik”.³⁸ 1888-ban javaslatot nyújtott be a képviselőházhoz, amelyben nem csupán az iskolák, de a – nemcsak a hittan, hanem minden elemi iskolai – tanítói pozíciók felekezeti alapokra helyezését, a tananyag és a tankönyvek egyház általi meghatározását szorgalmazta. Javaslatát a képviselőház végül nagy többséggel leszavazta.³⁹

³³ Huber (1969): i. m. 880–882.

³⁴ Lamberti (1989): i. m. 100–102; Huber (1969): i. m. 883–884.

³⁵ Bővebben lásd Lamberti (1989): i. m. 90–92.

³⁶ Huber (1969): i. m. 884–885.

³⁷ Bővebben lásd Lamberti (1989): i. m. 158–161.

³⁸ „die Schule gehört der Kirche ganz allein”.

³⁹ Huber (1969): i. m. 885–886.

Goßler két évvel későbbi, második tervezete a kompromisszumos karakter jegyében vegyítette a felekezeti és felekezetközi iskolákat, az állami és helyi joghatóságot, a világi és egyházi befolyást az iskolákban, azonban az ehhez fűzött remények nem valósultak meg. A vita során a liberálisok az állami hatáskört hangsúlyozták az egyházzal szemben, kiemelve a helyi érdekek figyelembevételének hiányát. A konzervatívok és a Centrumpárt ezzel szemben éppen a felekezeti iskolaelvet hiányát kifogásolták.⁴⁰

A konzervatív Robert von Zedlitz-Trützschler miniszter idején visszarendeződés következett, a korábbi évek tapasztalatai alapján úgy gondolták, hogy az egyház és iskola közötti tradicionális kapcsolat helyreállítása révén lehet rendezni a kérdést. Zedlitz hivatalosan visszavonta Goßler tervezetét egy új kidolgozását helyezve kilátásba.⁴¹ Az 1892-es tervezet elődjeihez hasonlóan nem a teljes állami oktatási rendszerre, mindössze a népoktatásra korlátozódott. Az elemi oktatás céljaként a vallásos, erkölcsös, hazafias nevelést és a szükséges ismeretek elsajátítását határozta meg, elsődleges szempontként hangsúlyozva a felekezeti oktatást. Kiemelte azt is, hogy az egyháznak kell a legmagasabb hatalomnak lennie az oktatás területén (*höchste Bildungsmacht*). Az alkotmány 24. cikkét – miszerint lehetőség szerint figyelemmel kell lenni a felekezeti viszonyokra – úgy értelmezte, hogy felekezeti iskolák álljanak fenn, ezzel a cél a korábbi status quo helyreállítása volt. Lehetőséget biztosított volna a közös iskolák felekezetivé tételére, és új iskolák alapítását kizárólag felekezetiként engedélyezte volna. A tervezetben fontos szerepet kapott a hittanoktatás, amelyen kötelező volt a részvétel minden tanuló számára, függetlenül attól, mely felekezethez tartozik, vagy egyáltalán tartozik-e valamelyikhez. Előbbiek számára értelemszerűen azon felekezet gondoskodott a vallásoktatásról, amelynek tagjai voltak, utóbbiak pedig a többségi felekezet hitoktatásán voltak kötelesek részt venni. Ehhez kapcsolódóan a felügyelet tekintetében csökkentette volna az állami hatáskört, ismét az egyháznak kedvezve. Az előző két évtized törekvéseit követően e tervezet került a legközelebb az elfogadáshoz, azonban míg a képviselőházban a konzervatívok és a Centrumpárt szavazatai megalapozták a sikert, addig az uralkodó vétója – a többi párt támogatásának kifejezett hiányával indokolva – végül megakadályozta az elfogadást.⁴²

⁴⁰ Huber (1969): i. m. 888–889.

⁴¹ Lamberti (1989): i. m. 160.

⁴² Huber (1969): i. m. 889–897.

5. A „Schulkompromiss”

A zedlitzi tervezet bukását követően egy évtizedig nem született újabb szövetszerű javaslat a közoktatásügy területének rendezésére. A liberális Robert Bosse miniszter az 1890-es évek második felében igyekezett a figyelmet az iskolák anyagi helyzetére, az épületek, a tantermek és a felszerelés hiányosságaira irányítani. Ezzel kapcsolatos reformjai elakadtak a konzervatívok és a Centrumpárt ellenállásán, amelyek az iskolák felekezeti jellege mellett érveltek, és ennek biztosítása hiányában nem voltak hajlandók az anyagi viszonyok javítását célzó döntéseket támogatni, a képviselőházban betöltött többségi pozíciójuk pedig ezt kellően meg is alapozta, így a vita az előzőeknél is erősebben megmerevedett.⁴³

A miniszteri pozícióban öt követő Konrad Studt idejére a parlamenti vita lezárása elődjeinek sikertelen tervezete után már időszerű volt.⁴⁴ A miniszter célja – bár konzervatívabb irányzatot képviselt, mégis elődjéhez hasonlóan – az iskolák anyagi feltételeinek a javítása volt. Ennek érdekében, valamint egy újabb, kizárólag a konzervatívok és a Centrumpárt által támogatott tervezettel szembeni uralkodói vétót megelőzve, kénytelen volt kompromisszumot kötni a felekezeti iskola iránti konzervatív igény és a jobb iskolai felszerelés iránti liberális igény között, ennek megfelelően a liberálisoknak le kellett mondaniuk a közös iskolákra vonatkozó elképzelésről. A kompromisszum feltétele az iskolák fenntartásáról szóló törvény megalkotásának ígérete volt, amely megvalósítása érdekében szükséges volt az 1850-es alkotmány 26. cikkének módosítása a következőképpen: „Az iskola- és oktatásügyet törvény szabályozza. További törvényi rendelkezésig a hatályos jog irányadó az iskola- és oktatásügyre”,⁴⁵ azaz az iskolaügyet törvény útján kell rendezni, de ez nem jelenti, hogy ezt egy egységes törvényben kellene megtenni. Ezzel nem egy, az egész oktatási rendszerre kiterjedő törvény volt már szükséges, hanem rendezhető volt a kérdés alkotmányos keretek között több egymást kiegészítő résztörvénnyel is.

E törvények sorába illeszkedik az 1906. július 10-én elfogadott, az iskolák fenntartásáról szóló törvény (*Volksschulunterhaltungsgesetz*). Ez – az 1904-es kompromisszummal összhangban – az elemi iskolák anyagi költségeit a községi önkormányzatokra hárította, megfelelően az alkotmány 25. cikkének és a liberális álláspontnak. Ezzel együtt a konzervatív nézethez igazodva rögzítette az iskolák

⁴³ Huber (1969): i. m. 900–901.

⁴⁴ Lamberti (1989): i. m. 175.

⁴⁵ „Das Schul- und Unterrichtswesen ist durch Gesetz zu regeln. Bis zu anderweiter gesetzlicher Regelung verbleibt es hinsichtlich des Schul- und Unterrichtswesens bei dem geltenden Rechte.” Huber (1969): i. m. 902–903.

felekezeti jellegét, rendes iskolaként elismerve ezeket. A közös iskolák kivételként voltak meghatározva, felállításuk különösen ott volt lehetséges, ahol ezt nemzeti szempontok vagy történelmi hagyomány indokolta.⁴⁶

Studtot Ludwig Holle követte, akire a tanítók fizetésének rendezése maradt az 1909. május 26-i törvénnyel, majd Trott zu Solz és Schmidt-Ott zárták a vizsgált időszak kultuszminisztereinek sorát, azonban utóbbiak az első világháború előestéjén már érdemi változásokat nem hoztak a közoktatásügy rendszerében.⁴⁷

6. Összegzés

Összegezve a porosz törekvéseket és reformokat megállapítható, hogy a felekezeti és közös iskolák közötti ilyenfajta kompromisszumos megoldás az előző évtizedeket tekintve haladásnak nevezhető annyiban, hogy realizálta az alkotmány rendelkezéseit, és eredményre jutott egy több évtizedes vitát követően, azonban a nyilvánosság tekintetében visszalépésként értékelhető a felekezeti jelleg elsődlegességének rögzítése. Egy olyan terület esetében, ahol vallási pluralizmus jellemző, a felekezeti iskolarendszer fenntartása nem vitatható, amíg az a polgárok lelkiismereti és vallásszabadságának érvényesülését segíti elő. A probléma ennek megfelelően nem az egyházi oktatás léte, sokkal inkább annak elsődlegessége a közös iskolák alapításának és fenntartásának lényegesen szűk körre való szorítása mellett, korlátozva ezzel a különböző vallásúak választási lehetőségét a meggyőződésüknek megfelelő intézmények között.

A magyar oktatási rendszerre gyakorolt hatását tekintve előzetes feltevésésként merült fel, hogy jogátvétel vagy legalábbis erősebb befolyás érvényesült, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia idején a magyar politikusok rendszeresen hivatkoztak a porosz iskolarendszer mintájára. Ehhez képest az 1850-es alkotmányt követően évtizedekig vitáztak nagyobb eredmény nélkül a porosz kultúrpolitikusok, miközben Magyarországon már 1868-ban megszületett Eötvös népoktatási törvénye. Mire a poroszok 1906-ban eljutottak oda, hogy végül mégis a felekezeti jelleget rögzítették, addigra Magyarországon már létrejöttek állami iskolák. Hasonlóság látható azonban abban, hogy a felekezeti mellett kiegészítő jelleggel a poroszoknál is lehetett közös iskolát létesíteni, bár ezek köre szűkebben volt behatárolva, mint

⁴⁶ Lamberti (1989): i. m. 194–195; Huber (1969): i. m. 903–905.

⁴⁷ Huber (1969): i. m. 905–906.

a magyar szabályozás esetében, emellett a magyarhoz képest évtizedekkel későbbi megvalósítást is jelentett, így a hatások irányának és mélységének feltárása még további vizsgálatra érdemes.

Felhasznált irodalom

- Althammer, Beate: *Das Bismarckreich 1871–1890*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2017.
- Becker, Frank: Das politische System des Kaiserreichs. In Markus Bernhardt (szerk.): *Das deutsche Kaiserreich*. Schwalbach, Wochenschau Verlag, 2017. 63–82.
- Huber, Ernst Rudolf: *Deutsche Verfassungsgeschichte*. IV. kötet. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, W. Kohlhammer Verlag, 1969.
- Kober, Heinz: *Studien zur Rechtsanschauung Bismarcks*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1961.
- Lamberti, Marjorie: *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany*. New York, Oxford University Press, 1989.
- Loth, Wilfried: *Freiheit und Würde des Volkes. Katholizismus und Demokratie in Deutschland*. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2018.
- Majunke Pál: *A porosz-német kulturharcz története*. I. kötet. Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1897. Online: [https://library.hungaricana.hu/en/view/PazmanyHTK_EgyhazIrodIskMunkalatai_1897_25_1/?query=SZO%3D\(iskola\)&pg=264&layout=s](https://library.hungaricana.hu/en/view/PazmanyHTK_EgyhazIrodIskMunkalatai_1897_25_1/?query=SZO%3D(iskola)&pg=264&layout=s)
- Niklai Patrícia Dominika: A közoktatás államosítása Ausztriában a XIX. század második felében. *Scriptura*, (2016), 2. 105–121.
- Niklai Patrícia Dominika: Az 1868. évi népoktatási törvény egyházi iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseinek végrehajtása Baranyában. *Diké*, 1. (2017a), 1. 122–132. Online: <https://doi.org/10.15170/DIKE.2017.01.01.09>
- Niklai, Patrícia Dominika: Unterrichtspolitik – kirchliche Interessendurchsetzung in Ungarn nach 1848. *Cracow Studies of Constitutional and Legal History*, 10. (2017b), 1. 17–30.
- Niklai, Patrícia Dominika: Die Modernisierung des Volksunterrichts in Ungarn. Umsetzung des Gesetzes über den Volksunterricht im Komitat Baranya nach 1868. *Journal on European History of Law*, 9. (2018a), 2. 231–235.
- Niklai Patrícia Dominika: Oktatáspolitik – egyházi érdekérvényesítés Ausztriában és Magyarországon a XIX. század második felében. *Studia Iuvenum Iurisperitorum*, (2018b), 9. 59–94.
- Rothfels, Hans: *Bismarck und der Staat*. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1953.
- Wertheimer, Eduard von: *Bismarck im politischen Kampf*. Berlin, Verlag von Reimar Holbing, 1930.
- Williamson, David G.: *Bismarck and Germany 1862–1890*. New York, Taylor and Francis, 2011.

Jogforrások

Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat vom 31. Januar 1850. Online: www.verfassungen.de/preussen/preussen50-index.htm